

Таджиев Х.Х.¹, Мырзахметұлы М.²

¹PhD докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
²ф.ғ.д., профессор, М. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институты, Қазақстан,
Алматы қ., e-mail: Xamidulla_86@mail.ru

**ҰЛЫ ДАЛА ЖӘДІГЕРЛЕРІ – «ҚАЗЫНАЛЫ ОҢТҮСТІК»
КӨПТОМДЫҒЫНЫҢ ТҮРКІ ӘДЕБИ МҰРАСЫН
НАСИХАТТАУДАҒЫ ОРНЫ МЕН МАҢЫЗЫ**

Мақалада Қазақстанның оңтүстік өңірінде 2009–2015 жылдары жүзеге асырылған «Қазыналы Оңтүстік» жобасы аясында қазақ тілінде жарық көрген түркі халықтарына ортақ құнды жазба мұралар қазақ әдебиеті тарихының бес кезеңі бойынша талданып, гуманитарлық ғылымдарға қосқан үлесі жайында сөз қозғалады. Жарияланған әдеби мұраларды Ұлы дала мұралары ретінде әлемдік ғылым кеңістігіне таныту – мақаланың негізгі мақсаты болып табылады.

Түйін сөздер: түркі халықтары, ұлы дала мұралары, мәдени мұра, Қазыналы Оңтүстік көптомдығы.

Tadzhiev Kh.¹, Myrzakhmetuly M.²

¹PhD. al-Farabi Kazakh National University¹
²Professor, M. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan, Almaty
e-mail: Xamidulla_86@mail.ru

**The Legacy of the Great Steppe – the Role and Importance of the Multivolume
“Kazynaly Ontustik” in the Promotion of the Turkic Literary Heritage**

The article deals with the valuable heritage of the Turkic peoples, published in the Kazakh language in the framework of the project “Kazynaly Ontustik” (“Wealth of the southern region”), which is implemented in the course of the State program of the Republic of Kazakhstan “Cultural heritage”. The main goal of the project is to open the way for the research of the world scientific space of the published literary heritage.

Key words: Turkic peoples, The legacy of the great steppe, Wealth of the southern region, Cultural heritage, multi-volume, wealth of the southern region.

Таджиев Х.Х.¹ Мырзахметұлы М.²

¹докторант PhD, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Казахстан, г. Алматы, e-mail: Xamidulla_86@mail.ru
²доктор филологических наук, профессор, Институт литературы и искусства имени М.О. Ауэзова,
Казахстан, г. Алматы

**Наследие Великой степи – роль и значение многотомника
«Қазыналы Оңтүстік» в пропованде тюркского литературного наследия**

В статье рассматривается ценное наследие тюркских народов, опубликованное на казахском языке в рамках проекта «Қазыналы Оңтүстік» («Богатство южного края»), которое реализовано в 2009–2015 годах в ходе Государственной программы Республики Казахстан «Культурное наследие». Основная цель статьи – открыть путь для исследования мирового научного пространства опубликованного литературного наследия. Необходимо дать возможность для изучения мировой общественностью материалов литературно-культурных памятников путем сбора, анализа и публикации данных; для исследования богатейшего наследия выдающихся ученых, внесших большой вклад в мировую науку.

Ключевые слова: тюркские народы, наследие Великой степи, культурное наследие, многотомник «Қазыналы Оңтүстік».

Кіріспе

Аса қамқор, ерекше мейірімді Алланың атымен. Ғалам – күллі жаратылыс, адам баласын қоршаған бүкіл болмыс Ұлы Жаратушының құдіретімен жаратылған шексіз құбылыс пен көрініс екендігінің дәлелденуі бүгінде ешбір саналы тұлғаны күмәндандырмаса керек. Сол бір мәңгі жұмбақ көріністерін, оның өзгерістерін танып білу, сол көріністер мен құбылыстарды үйрену арқылы ізгілікке қол жеткізу, оны ұрпаққа үлгі ете отырып саналы ұрпақ тәрбиелеу, Жаратушының адамзат баласына жүктеген аса жауапты міндеті болса керек. Ол толассыз ізденістер уақыт озған сайын дамып, жетіліп, адам болмысындағы қасиеттердің қалыптасып жетілуіне, оның рухани талабын қанағаттандыруға ықпал етері сөзсіз.

Осыдан 16 жыл бұрын терең ізденістер нәтижесінде құрылған «Мәдени Мұра» мемлекеттік бағдарламасы Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н. Назарбаевтың ел игілігі үшін жасаған креативті бастамаларының бірі болды. Осы бағдарлама кейінгі жылдары Елбасы тарапынан ұсынылған игі бастамалар мен «Мәңгілік ел» жалпыұлттық идеясы, «100 нақты қадам» ұлт жоспары, «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласы, сондай-ақ «Ұлы даланың жеті қыры» мақалаларымен жалғасын тапты.

Мемлекет басшысының: «Мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің толымды қорын жасау керек» деген тапсырмасын негізге алатын болсақ, мемлекеттің ұлттық рухани құндылықтарын терең зерттеу және тарихи-мәдени ескерткіштер мен әдеби жазба жәдігерлердің бірыңғай ұлттық жүйесін құруға бағытталған іс-шараларды жандандыру ғылымға ден қойған жас ғалымдардың негізгі міндетіне айналуы тиіс дер едік. Себебі, гуманитарлық ғылымдарға деген көзқарасты дұрыс қалыптастыру болашақта «гуманитарлық ғылымдардың толымды қорын» жасауға негіз болады.

Сондықтан осы зерттеу мақаламызды бүгінгі таңда гуманитарлық ғылымға бет бұрған жастарымызға әрі танымдық тұрғыдан, әрі жол сілтегіш құрал ретінде ұсынуды жөн деп санадық.

Зерттеу жұмысының материалдары мен зерттеу әдістері

Зерттеу жұмысына тиісті деректерді әзірлеуде зерттеуге алынып отырған тақырыптың

өзектілігіне және фактілердің алуандығына назар аударылды. Зерттеліп отырған тақырыптың негізгі қозғаушы факторы – еліміз тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары қолға алынған бағдарламалар, оның ішінде ерекше атап өтуді қажет ететін «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы, сондай-ақ бағдарлама аясында Оңтүстік өңірінде жүзеге асырылған ауқымды жоба – «Қазыналы Оңтүстік» жобасы деуге болады.

Тақырыпқа қатысты деректі материалдардың ең негізгілері көптомдық жобасы аясында жарық көрген төменде талданатын кітаптардағы материалдар болып табылады және бес кезеңді өз ішіне алады. Олар: халық шығармашылығы – фольклорлық мұралар, ежелгі дәуір әдеби жәдігерлері, сонымен қатар орта ғасырларда жазылған құнды еңбектер мен жазба мұралар, Қазақ хандығы дәуіріндегі және XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби жәдігерлер.

Зерттеу жұмысын жүргізу барысында негізгі дереккөз ретінде қаралып отырған көптомдықтарды жоғарыда аталған бес кезең бойынша ғылыми талдаудан өткізу зерттеу мақаламыздың басты мақсаты болып саналады. Сондай-ақ аталған томдықтар туралы мәліметтердің басым бөлігі әзірге ғылыми айналымға түспегендіктен көбінесе танымдық тұрғыдан айқындауды көздейді.

Негізгі бөлім

Ұлы дала жәдігерлерін түгендеудің жарқын үлгісі – «Қазыналы Оңтүстік»

Біз зерттеу нысаны ретінде алып отырған ауқымды жоба 2009 жылы Қазақстанның тарихи-рухани жазба мұраларға бай өлкелерінің бірі – оңтүстік өңірінде (қазіргі Түркістан облысы) «Қазыналы Оңтүстік» атауымен бастау алды.

Жобаның негізгі мақсаты – сонау ежелгі дәуірлерден бастап, тәуелсіздік алғанға дейінгі елімізде болып өткен тарихи оқиғалар мен саяси-әлеуметтік жағдайлардан сыр шертетін тарихи-рухани, мәдени-әдеби жазба деректерді жинақтау, талдау, саралау, баспа бетінде жариялау арқылы Оңтүстік өңірінің Ұлы Жібек Жолы бойында орналасқан көне Исфижаб, Сауран, Отырар, Яссы сынды қалалары және ол жерден шыққан әлемдік ғылым дамуына елеулі үлес қосқан саңлақтардың құнды мұраларын әлемдік ғылым кеңістігінде зерттеуге жол ашу болды.

Облыстың ғылымға жанашыр азаматтары мен азаматшаларынан құралған ұйымдастыру алқасы және редакциялық алқа мүшеле-

рі жиналып, 2010 жылдың қаңтарынан игі бастаманы жүзеге асыруға кірісіп кетті.

Ұйымдастыру алқасының шешімімен жинақталатын материалдар төмендегі кезеңдер бойынша, ең алдымен халық шығармашылығы – фольклорлық мұралар, ежелгі дәуір әдеби мұралары, сондай-ақ орта ғасырдағы жазба мұралар, Қазақ хандығы дәуіріндегі және XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби жәдігерлер ретінде топтастырылатын болды.

Жоба аясында 5 бағыт бойынша ғылыми-зерттеу жұмыстары жоспарланып, облыстың аудан, қалаларында сондай-ақ шалғайдағы елді-мекендеріне дейін бірнеше ғалымдардан тұратын экспедиция жұмыстары ұйымдастырылды. Әсіресе көнекөз қариялардан ауыз әдебиетінің үлгілері жазып алынды. Кейбір отбасылардың «Атамнан қалған Құран кітап» деп сақтап жүрген, араб әрпімен жазылған көне қолжазбалар бабаларымыз XV-XX ғасырлар арасында жазып қалдырған дастандар мен хикметтер болып шықты. Бұл сияқты оқиғалар тарихта көптеп кездесіп отырған. Мысалы, 1930 жылы араб жазуы терістеліп, латын жазу таңбасына өткен соң кеңес билігі үйінде араб жазуымен жазылған кітап, газет, тіпті шежіре қағаздарын сақтаған адамдарды да қатты қуғынға салып, жазалап жатты. Мысалы, Ангрен қаласының 1-хатшысының үйінен араб жазуы бар кітап шыққанда оны қолма-қол атып тастаған. Артынан «ол не кітап екен?» деп оқып қараса, өзбек тіліне аударылған араб жазуымен жазылған «Комманифес» болып шыққан. Б. Момышұлының бір естелігінде Баукең: «Ауылға келсем үлкен-кішісі жабыла латын жазуын үйреніп жатқан кезі екен. Ауыл белсендісі болып кеңестік құрылысқа қызу атсалысып жүрген менің Момынкүл көкем (әкемнің інісі) үйге сәлем бере қуанышты түрде кіріп келді. Отырар-отырмастан дереу ел жаңалығын айта бастады. Екпіндеп көңілді түрде: «Енді бізді ешкім де халық жауы деп айта алмайды. Өйткені үйдегі Момыш көкең мен Бауыржан жинап, оқып жүрген газет кітаптарын да, өздері жазып-сызып жүрген қолжазбалардың бәрін де жиып алып, анау шеттегі терең құдыққа лақтырып жібердім. Бәлекет енді осымен кетсін», – деп мээ-мейрам болып отыр. «Ойбай, көке-ау, оның ішінде менің жазып жүрген өлеңдерім, әкем жинап жүрген шежіре деректері, Абайдың 1909 жылғы қолға әрең түсетін кітабы да бірге кетті-ау!» – деп қатты ренжісем, қағанағы қарық, сағанағы сарық үлкен жұмысты атқарып келгендей көтеріңкі күйде: «Бәледен машайық қашып құтылыпты» демей ме, «халық жауы» дегеннен аман қалсақ болды емес пе», – деп бейғам пи-

ғылмен өзіне-өзі риза болып отыра берді», – деп өкініш білдірген болатын. (Мырзахметұлы М., 1:8) Мұндай жағдайлардың ел басынан талай рет өткендігін ескерсек, ғылыми-зерттеу экспедициялары кезінде табылған мұралар бабаларымыз қалдырған асыл мұралардың оннан біріне де тең келмесі ақиқат.

Терең зерттеулер нәтижесінде көптеген әдеби жазба мұралар жинақталды. Еліміздің жетекші оқу орындарынан білікті мамандар мен ғалымдар қызметке тартылып, Ахмет Ясауи атындағы халықаралық қазақ-түрік университетінің ғылыми қолжазбалар қоры, Ұлттық Ғылым Академиясының қолжазба қорлары зерттелді. XIX ғасырда Оңтүстік өңірінде туылып, сол өңірде ғылымның, әдебиеттің дамуына үлес қосқан, тағдырдың ауыр тауқыметінен Қытайға жер аударған Жүсіпбек Шайхисламұлы сынды ақындар шығармашылығына қатысты деректерді Қытай Халық Республикасының Шыңжаң автономиялы аудандарынан іздестіру арқылы көптеген қолжазба дастандар жиналып, қызу жұмыстар атқарылды.

Осылай 2010 жылы желтоқсан айында көптомдық кітаптарының алғашқы 20 томдығы жарияланды. Аталған томдықтар жоғарыда айтып өтілгендей, халық шығармашылығы – фольклорлық мұраларға, мифтер мен аңыздар, ертегілер, эпостық, ғашықтық, батырлық жырларына, мақал-мәтелдер мен жұмбақтарға, шешендік сөздер, термелер мен арнау өлеңдерге арналды. Мысалы, белгілі этнограф әрі фольклорист ғалым, бауырлас қазақ, өзбек халықтарының ауыз әдебиеті үлгілерін жинаумен Түркістан өлкесінің тарихына елеулі үлес қосқан Әбубәкір Диваев және Ташкент мұғалімдер семинариясының оқытушысы Лютштін бұрын баспа бетін көрмеген ертегілері, сонымен қатар Орта Азияда өмір сүріп жатқан қазақтардың салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, халықтық шығармашылығымен көп уақыттар бойы ізденістер жүргізген Оңтүстік өңірінің дана тумаларының бірі Қыдырәлі Саттаров және шәкірттері тарапынан халық арасынан жазып алып жинаған мақал-мәтелдері қолжазбадан алғаш рет баспаға ұсынылды.

Бүкіл түркі халықтарына ортақ сюжетпен ұрпақтан ұрпаққа ауыз әдебиеті арқылы жеткен Оғыз қаған эпосы, «Алпамыс», «Қобыланды», «Ер Едіге», «Ер Шора», «Қамбар батыр», «Алатау батыр» сынды батырлық жырлар мен «Қыз Жібек», «Мұңлық-Зарлық» сынды ғашықтық дастандарының бірнеше нұсқалары алдыңғыларымен қатар жарияланды. Жоба бастау алған алғашқы жылдары томдықтардың жалпы санын

200-ге жеткізсек деп жоспарлаған болатынбыз. Зерттей келе алғашқы жылдардың өзінде-ақ жинақталған әдеби мұралар жоспарланған 20 томнан тіпті, екі-үш есеге асып кетті.

Осыған байланысты 2011 жылы жоспарланған 45 томға ежелгі дәуір әдеби мұраларымен қатар қосымша жинақталған фольклорлық шығармалар томдықтардың 2, 3, 4, 5 кітаптары ретінде нөмірленіп жалғасын тапты. Сондай-ақ ел арасынан жинақталған аңыз-әпсаналар мен оңтүстік өңірінің эз-әулиелеріне арналған томдықтар, жұмбақтар мен майданнан жазылған хаттарға арналған кітаптар, сонымен қатар «Жеті қаған», «Есім хан», «Қырық қыз», «Қарға батыр», «Абылай хан» сынды фольклорлық экспедициялар негізінде жинақталған жыр-дастандар жарық көрді. Тұрмыс-салт жырлары, балалар фольклоры, ғибрат сөздер, бата-тілектер мен беташарлар, қазақ халқының күлдіргі әңгімелеріне арналған томдықтарда халық шығармашылығының асыл үлгілері жарияланды.

Қазақ халқының шешендік, суырып салма сөз өнерінің ерекше дамығанын көрсететін әдеби жанрдың бірі – айтыс. Көптомдықтың 29 том 1-кітабы және 30 томының 1-6 кітаптары мен 140-144 томдар айтыс өнерінің түрлі үлгілеріне арналды. (Айтыстар, 2:324)

2010-2013 жылдары жоспарлы зерттеулер нәтижесінде жалпы саны 202 кітабы жарық көрді. Бұл кітаптарда фольклорлық шығармалармен қатар жинақталған ежелгі және орта ғасырдағы әдеби мұраларға орын берілді.

Ежелгі және орта ғасырлар – бұл кезеңдер ежелгі Тұран мен Иран өлкелерінде жазылып қалдырылған әдеби жәдігерлер мен араб, парсы һәм түркі мәдениетінің тоғысқан кезеңі ретінде түркі жазба әдебиетінің негізі қаланып, көркем сөздің аясы кеңейе түскені тарихтан белгілі. Мешіттер мен медреселер, сұлтан сарайы мен хан ордаларына жиналған түркі сөз зергерлерінің тамаша жыр-жауһарлары мен Ислам ғалымдарының теңдессіз трактаттары түрлі бағыттағы мектептер әлемдік өркениет тарихында ерекше із қалдырды. Көптомдықтың келесі бөлімдері міне, осы кезеңнің кемеңгер ғалымы – Отырардан шыққан атақты ғұлама, әлемде Аристотельден кейінгі екінші ұстаз титулына ие болған тарихи тұлға – Әбу Нәсір әл-Фарабидің трактаттарынан бастау алды. Әбу Нәсір осыдан мың жыл бұрын өзінің «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары» атты трактатында:

«Қала – бір үмбеттің өмір сүріп жатқан топырағының (жердің) бір бөлшегі, ал үмбет жер жүзінде өмір сүріп жатқан адамдардың бір бөлігі.

Адамдардың бақытты ғұмыр кешулері үшін бір-бірлеріне қол ұшын беріп, көмектесіп өмір сүріп отырған қала – қайырымды қала. Осындай қаладағы қоғам – қайырымды қоғам және осындай түсінікте болған үмбет те қайырымды үмбет.

Қайырымды дүние, оның ішінде өмір сүріп отырған барлық үмбеттің бақытты, тату тәтті өмір сүруінің нәтижесінде ғана мүмкін болмақ» (Әл-Фараби, 3:149) деген болатын.

Расында, ойшылдың ізгілікті мақсат тұтқан түйінді идеялары бүгін де күн тәртібіндегі маңызды мәселенің бірі болып отыр. Ғалымның бүкіл адамзатқа ортақ құндылықтарды насихаттайтын «Ғылымдардың шығу тегі туралы», «Ғылымдардың жіктелуі туралы сөз», «Әріптер кітабы», «Мәселелер мәні» секілді ғылымдардың жіктелуі мен логикалық мәселелерді талдаған трактаттары көптомдықтың 33 томы, 1-кітабында жарияланса, «Поэзия өнері туралы», «Риторика», «Софистика», «Қайырымды қала тұрғындарының көзқарастары», «Бақытқа жету жайында» атты таңдаулы трактаттары 33 томының, 2-кітабында басылды. (Әл-Фараби, 4:320) Ал аталған томның 3-кітабында танымал ғалым философия және теология ғылымдарының докторы, профессор Досай Кенжетайдың алғаш рет түпнұсқадан тікелей қазақ тіліне аударған Әл-Фараби бабамыздың «Жүректің мәселелері жайлы», «Азаматтық саясат», «Бақыт жолына бағыттау», «Дін кітабы» және «Вакуум туралы мақала» атты шығармалары енгізілді. (Әл-Фараби, 5:320)

XII ғасыр соңы мен XIII ғасырлар басында өмір сүрген Түркістан өңірінің Иугнек (қазақша Жүйнек) қыстағында зағип болып туып, фәни жалғанның жарық сәулесін көруге өмір бойы ғашық болған, Ұлы Алла Тағаланың берген ерекше қабілеті арқасында жастайынан ілім-білімге құмартып, түркі тілдері мен араб тілін жетік меңгерген, Ислам шарифаты қағидаларын жан-жақты зерттеп-танып, терең іліміне сай «Әдиб Ахмед» деген құрметті атқа ие болған Адиб Ахмет Махмұтұлы Жүйнекидің ақыл-ойы толысып, діни танымы әбден кемелденген шағында жазған, мазмұны мен танымдық жағынан алғанда Әбу Нәсір әл-Фараби, Махмұт Қашғари, Қожа Ахмет Ясауи жазбаларымен үндесіп жатқан орта ғасырлардағы түркі халықтарының рухани жәдігерлерінің жарқын туындысына айналған, Ислам құндылықтарына негізделген дидактикалық өлең-жырларының жиынтығы – «Ақиқат сыйы» («Ғибәтул-хәқаиқ», XII ғ.) шығармасының бір томдығы жарық көрді. (А. Жүйнеки, 6:328)

Түркі халықтарына ортақ әдеби жәдігерлердің ең асылы, адамгершіліктің ең жоғарғы шыңын өлеңмен өрбітіп, хикметтері арқылы мейірімділікке, Ұлы Аллаға лайық құл болуға, Оның қайтарғанынан қайтып, бұйырғанын бұлжытпай орындауды насихаттаған, өз заманында түркі тілінің дамуына ерекше үлес қосқан, сөйтіп, сопылық әдебиетінің негізін қалаған Қожа Ахмет Ясауи бабамыздың 148 хикметінің таза қазақша аудармасы Ә. Бөкебаевтың аудармасымен жарық көрсе (Қазыналы Оңтүстік көптомдығы, А. Ясауи, 7:296), белгілі шығыстанушы ғалым Төрәлі Қыдыр 1904 жылы Қазан қаласында басылған хикметтер жинағын транскрипциялап, түпнұсқадан қазіргі қазақ тіліне аударма жасады. Бұл еңбектер көптомдықтың 21 томының бірінші, екінші, үшінші, төртінші кітаптарында жарық көрді (А. Ясауи, 8:296). Бұл аударманың алдыңғы томнан басты айырмашылығы – оның академиялық басылым ретінде жарық көруі дер едік. Яғни, мұнда хикметтердің аудармасы мен транскрипциясы қатар беріліп, соңынан хикметтердің асылмәтіні қоса берілді. Бұл әдіс кез келген ғалым, зерттеушінің хикметтерді жан-жақты талдауына мүмкіндік берері сөзсіз. Аталған том 2013 жылы Ясауи мұраларының жаңа шығармаларымен толығып, бесінші кітабы ретінде жалғасын тапты. Мұнда философия және теология ғылымдарының докторы, профессор Досай Кенжетайдың аудармасымен «Иасауи мұралары» атауымен «Көңілдің айнасы», «Тарихат әдеби туралы» және «Пақырнама» еңбектері жарық көрді (А. Ясауи, 9:328).

Сопылық әдебиетте Хакім ата атымен танымал болған Ясауидің атақты шәкірті Сүлеймен Бақырғанидың 5 кітаптан тұратын хикметтер жинағының жариялануы сопылық әдебиетті сүйіп оқитын көзі қарақты оқырмандар үшін тіпті жаңалық болды. Аталған еңбектер қазақ тіліндегі аудармасы транскрипциясы және асыл мәтінімен бірге жарияланды (С. Бақырғани, 10:328).

XIII-XV ғасырларда бір жағы Сарай ордасы, екінші жағы Хорезм аймағымен ұштасып жатқан кең байтақ өлкеде өмір сүрген түркі халықтары тілінде ортақ рухани дүниелер – діни-дидактикалық, діни-танымдық, сопылық бағыттағы көркем шығармалар жазылды. Бұл рухани мұралар Насируддин Бұрһаниддин Рабғузидің «Пайғамбарлар тарихы» (Қисса-с ул-әнбия) (Рабғұзи, 11:328), қазақ даласынан шыққан әйгілі ғалым Әл-Кердеридің діни-дидактикалық сарында жазылған Жұмақтардың ашық жолы («Нәһжүл-фәрадис») (әл-Кердери, 12:312), Шымыр руынан шыққан атақты ғалым – Мұхаммед

ибн Мұхаммед әш-Шымыр би-Алты Бармақтың «Мұхаммедтің Пайғамбарлық дәлелдері» («Дәлаил нүбүуат Мұхаммади», XV ғ.) еңбегі (Алты Бармақ, 13:328), XV ғасырда көне Тұрбат жерінде туылып, кейіннен Орта Азияның ірі мәдени-рухани орталықтары Самарқанд, Бұхара қалаларында білімін шыңдаған түркі халқының дана перзенті Мәулана Атаи ғазалдарының қазақ тіліндегі көркем аудармасы (М. Атаи, 14:320), XV ғасырда өмір сүрген ғалым Шәриф Әмиди тарапынан жазылған әйгілі туынды «Түрік тіліндегі Шаһнама» «Шаһнама бит-турки» шығармасы, (Шәриф Әмиди, 15:312), XIV ғасырға тән Құтбтың «Хұсрау-Шырын» дастаны (Құтб, 16:304), сопылық әдебиетте Ахмет Ясауи жолын жалғастырған Сопы Аллаярдың «Әлсіздердің табандылығы» («Сәбатүл ажизин») және Тажүддин Жалшықұлұлының «Әзизаға хат» («Рисалаи Азиза») (көне түркі тілінен аудармасы мен түсініктемелері) еңбектері (Сопы Аллаяр, 17:328), сондай-ақ оңтүстік тарихына қатысты шежіре-насабнамалар баспаға ұсынылды. Сайф Сараидың Түркіше Гүлстан – «Гүлстан бит-турки» шығармасы да 67 томның 1-4 кітаптарында жарық көрді. (С. Сарай, 18:320).

XVI ғасырда Ұлы Моғолдар империясының негізін салушы, даңқты мемлекет қайраткері, ақын, жазушы Заһираддин Мұхаммед Бабырдың «Шариғатты түсіндіруші» («Мубәййән дәр фиһ») шығармасы мен ғазалдарының транскрипциясы және ғылыми аудармасы 57 томның 1-4 кітаптарында (З.М. Бабыр, 19:328), сондай-ақ әйгілі «Бабырнама» еңбегі дайындалып 58 томның 1-2-кітаптарынан орын алды. (З.М. Бабыр, 20:304)

XVI ғасырда өмір сүрген тағы бір атақты тұлға, Моғолстан мен оған іргелес жатқан елдер тарихы мен мәдениетінен мол деректер жазып қалдырған тарихшы, әдебиетші ғалым Мұхаммед Хайдар Дулатидың атақты «Жаһаннаме» шығармасы (М.Х. Дулати, 21:336) қазақ тіліне аударылып, әйгілі Тарих-и Рашиди еңбегі парсы тіліндегі текстологиясымен 59,60,61,62-томдарда жарық көрді. (М.Х. Дулати, 22:304)

Шамамен XVI-XIX ғасырлар арасында жазылып, қолжазба күйі сақталған, Ясауи сопылық мектебі өкілдерінің хикметтеріне арналған кітаптар 92 томның 1-2-3-кітаптарында «Ясауи шәкірттері» атауымен жарияланды. (Ясауи шәкірттері, 23:304) Аталған кітаптар да алғаш рет қазақ тілінде баспа бетін көріп отырғандықтан, хикметтердің аудармасы және транскрипциясы мен асылмәтіні қоса берілді.

XIX ғасыр мен XX ғасыр басындағы әдеби мұралар

2014-2015 жылдардағы ғылыми-зерттеу жұмыстары нәтижесінде жарық көрген мұраларды XIX ғасыр және XX ғасыр басындағы әдеби мұраларға көшу кезеңі деуге болады. Шын мәнінде, бұл кезең қазақ әдебиеті тарихында ерекше орын алып, қазақ жазба әдебиеті өкілдері мол әдеби мұра қалдырған дәуір болды.

Бұл кезең өкілдерінің бір тобы ел арасында ежелден қалыптасқан әдеби дәстүр, халық арасында өтіп отыратын «қиссахандық» кештерінде адами құндылықтарды дәріптеп, жаратылғандардың арасында ерекше бітім мен қасиетке ие болған адам үшін Ұлы Жаратушысының көрсетіп берген ақиқат жолынан тайынбауға, Аллаға серік қоспауға шақырды. Соңғы Елші, Пайғамбарымыз Мұхаммедтің (с.ғ.с.) пайғамбарлық өмір жолын насихаттайтын қиссадастандар жазып, ел арасында жатқа оқып, сол арқылы халықты діни біліммен тәрбиелеп жатса, екінші бір тобы заманының жетістіктерін пайдалана отырып, Ташкент, Қазан, Орынбор сынды сол кезеңдегі түркі халықтарының ғылым мен білім ошағына айналған қалаларда дәстүрлі Ислам тарихынан мол хабар беретін, хикаяттар мен қисса-дастандарды кітап етіп басып шығару, сөйтіп халыққа тарату ісімен айналысқандығын көруге болады.

Көптомдық кітаптарының жауапты редакторы, филология ғылымдарының кандидаты, доцент С.Д. Өмірзақов өзінің арнайы монографиялық еңбегінде көптомдық жобасы аясында жарық көрген XIX ғасыр және XX ғасыр басындағы әдебиет өкілдерінің шығармаларына тоқтала келе: «Қазірге дейін жиналған мұралардың жиырма үш мың жолдан асатынын ескерсек, тек өлке халқына ғана емес, әдебиет тарихында мүлдем белгісіз дүниелердің жарыққа шыққандығы қуантады» дейді. (С. Өмірзақов, 24:18)

Көптомдық кітаптарында жарық көрген аталған кезең үлесіндегі шығармаларды зерттеген кезімізде жалпы жоба аясында жарық көрген 311 кітаптың 30 пайызға жуығы осы кезеңге тиесілі екендігін анықтадық.

Өмірі мен шығармаларының әдебиет тарихында зерттелуіне байланысты бұл кезең өкілдерін екі топқа жіктеп қарастырғанды жөн санадық.

Алдымен, XIX ғасыр мен XX ғасыр басында өмір сүрген, қазақ әдебиеті тарихында ғалымдар тарапынан өмірі мен шығармашылығы біршама зерттелген, бірақ әлі де болса жазып қалдырған мұралары толық жарық көрмеген ақындар

шығармашылығы орын алды. Олар: Мәделі Жүсіпқожаұлы, Майлықожа Сұлтанқожаұлы, Құлыншақ Кемелұлы, Майкөт ақын, Ұлбике мен Жанкел ақындар, Жүсіпбек Шайхисламұлы, Шәді Жәңгірұлы, Молда Мұса Байзақұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды әдебиет өкілдері. Қазақ әдебиетінде өзіндік із қалдырған бұл тұлғалардың біршама шығармалары бұрын баспа бетін көріп, отандық әдебиетші ғалымдарымыз тарапынан зерттелген. Әйтсе де, экспедиция жұмыстары негізінде олардың бұрын баспа бетін көрмеген, қолжазба күйінде сақталған немесе XX ғасырдың басында Қазан, Ташкент, Орынбор сынды қалалардың танымал баспаханаларында төте жазумен басып шығарылған бірақ қазіргі қазақ әліпбиіне аударылмаған шығармалары жинақталып, аударма жасалды және баспаға ұсынылды. Мысалы, ақындар арасында бір ғана Шәді Жәңгірұлының бұрын еш жерде баспа бетін көрмеген, қолжазба күйінде ұрпақтарының қолында төте жазу және латын әріптерімен жазылған күйі сақталған, Алла елшісі Мұхаммедтің (Оған Алланың сәлемі болсын) немере ағасы Хамза Әбдулмутталибұлының қасиетті дініміз Исламды насихаттаудағы ерлік істерін жырлаған «Әмір Әмзе» дастаны қазіргі қазақ тілі қарпіне түсіріліп, көптомдықтың 83-88-томдарында жарияланса, әрбір мұсылман үшін иманның негізгі шарттарының бірі болып табылатын «Ақырет күнінің болуына сенім» және ол күнгі Ұлы Алла тағала тарапынан жүргізілетін есеп-қисап күнінің оқиғаларын баяндайтын «Ахуалы қиямет» шығармалары 89-91 томдардан орын иеленді. Сондай-ақ, 1914 жылы Ташкент қаласындағы Арифжановтар баспаханасында Кәрімжан Хакімжанұлының қаражатымен баспа бетін көрген «Хикаят Қамар уз-Заман» дастаны мен 1915 жылы Қазан қаласындағы Домбровский баспаханасында төте жазумен жарық көрген «Қисса Балғам Бағур» шығармалары көптомдықтың 228 томында алғаш қазақ графикасымен басылым көрді.

Келесі бір тарихи тұлға – қазақ ауыз әдебиеті мұраларын жинап насихаттаушы айтыскер ақын әрі жыршы, қазіргі Түркістан облысының Отырар ауданында дүниеге келіп, тағдырдың тауқыметімен өмірінің соңғы кезеңін Қытай Халық Республикасының Шыңжаң өлкесі, Іле Қазақ автономиялы облысында өткізген Жүсіпбек Шайхисламұлы. Ақынның қолжазба күйінде сақталған біршама туындылары мен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасыр басында баспа бетін көрген қисса-дастандары Қазақстан Республикасы ҰҒА Орталық ғылыми кітапханасының

сирек қорында, сондай-ақ М. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының қолжазба қорында сақталған. Дегенмен бұл барлығы емес. Ж. Шайхисламұлы жоғарыда айтқанымыздай, біраз өмірін Аспан асты елінде өткізген. Жүсіпбектің Қытай жерінде жазып қалдырған әдеби мұраларының өзі бір төбе. Белгілі шежіреші ғалым, халық мұрасын жинаушы Сейтомар Саттаров 2012 жылы Жүсіпбек өмірінің соңғы кездерін өткізген Текес ауданында болып, ақынның қисса-дастандарын жазып алып сақтаған Баймұқан Жанбаевтың көмегімен «Хикаят Жүсіпбек қожаның Уәзипа қыз хәм қыз Шөкеймен айтысқаны», «Наурызбай-Ханшайым», «Қисса фельшер қыз», «Қисса-и Гүлжамила қыздың хикаясы», «Сақау қыз», «Қисса Кесік бас», «Қасен мен Ғайнижамал (Нұрғазарын)», «Қиямет ахуалы», «Әлі арыстан» секілді діни-дидактикалық шығармаларын жеткізді. Барлық қолжазбалар соңында «Жырлаған Жүсіпбек қожа Шайхисламұлы. Сақтаған Баймұқан Жанбаев» деген мәлімет бар.

Шәді ақын мен Жүсіпбек шығармалары жөнінде келтірілген дәйекті дәлелдерді Құлыншақ Кемелұлы, Майкөт Сандыбайұлы, Нұралы Нысанбайұлы сынды сөз зергерлерінің шығармаларынан көптеп келтіруге болады. Өз кезегінде бұлардың әрқайсысы бір әдебиет зерттеушісінің арнайы ғылыми зерттеу жұмысына тақырып болары сөзсіз.

Көптомдық кітаптарының негізгі жаңалықтарының бірі – әдебиет тарихында өз орнын алып үлгермеген немесе шығармалары бүгінгі көпшілік оқырманға белгісіз, белгілі бір аумақта ғана танылып, қалып қойған, зерттеушілер назарынан тыс қалып келе жатқан ақындар шығармаларына арналған.

Өмір дерегі кейбір кәрі құлақтардың еміс-еміс есінде қалғанымен, аға ұрпақ пен орта буынға, кейінгі жас ұрпаққа мүлдем танылмай келе жатқан, тіптен ұмытылуға айналған асылдың сынығы, ақиық ақын, XIX ғасырдағы датқалық билік дәуіріндегі әдебиетінің тікелей өкілі, әдеби мұралары халық жадында сақталып, шығармашылық қуаты Қазығұрт-Қаратау аймақтық мектебінің өкілдеріне тән нақыл-өсиетке өрілген, қазақ фольклорының тамырланып жатқан Шығыс шайырлық мектебінен қана сусындаған, төкпе ақындығы діни-философиялық тереңдікпен ұштасып жатқан, жырлау тәсілі ұлттық танымның қайнарынан өріліп шыққан, әлдеқашан-ақ зерттелуге тиіс болғанымен зерттеуге алынбай, зерттелуге іліне алмай «ақтандаққа» айналған Италмас Тұнқатарұлының шығармалар жинағы

(И. Тұнқатарұлы шығармалары, 25:5), Сүйіндік Тілегенұлы (С. Тілегенұлы шығармалары, 26:296), Жылқыбай Байшопанұлы (Жылқыбай Байшопанұлы мен Ұлбике Жанкелдіқызы шығармалары, 27:320), Молда Бекеш пен Гүлшат Бейбітқызы шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 28:296), Молда Мәди Меркішұлының екі томдығы (Мәди Меркішұлы шығармалары, 29:304), Тұрлыбек Сұлтанбекұлының төрт томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 30:320), Тұрар Байсариев (Қазыналы Оңтүстік, 31:304), Сауытбек ақындар шығармаларының жеке томдықтары (Қазыналы Оңтүстік, 32:328) Қозы Оспанұлы мен (Қазыналы Оңтүстік, 33:304), оқылса оқырманын баурап алып кететін ғашықтық дастандары мен тарихтың тереңінен сыр шертетін тарихи жырларын жазып қалдырып қана қоймай, ел алдында төгіліп жырлаған халық ақыны Қазанғап Байболұлы (Қазыналы Оңтүстік, 34:328), Орынбай Тайманұлы шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 35:320), мен XX ғасыр басындағы Майлықожа шәкірттерінің бір томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 36:336) Айтбай Белгібайұлы шығармаларының екі томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 37:320), Қалыбай Мәмбетұлы шығармаларына арналған жеке томдықтар (Қазыналы Оңтүстік, 38:304), Балтабай Тебейұлының шығармалар жинағы (Қазыналы Оңтүстік, 39:328), Дәулет Сарыұлының екі томдық шығармалар жинағы (Қазыналы Оңтүстік, 40:320), Шортанбай Қанайұлы шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 41:296) Сәдуақас Жақашұлының екі томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 42:320), Мырзашөлдің бұлбұлына айналған, сөздерін өнерімен өрнектеген Молда Мұса Жұманазарұлы (Мұса Жұманазарұлы шығармалары, 43:320), Қайыпназар Әйтпеневтың үш томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 44:304), Ергөбек Құттыбайұлы мен Елеусіз Байырбекұлының шығармалары (Қазыналы Оңтүстік, 45:312) Өтебай Қалыбаевтың екі томдығы (Қазыналы Оңтүстік, 46:312) жарық көрді.

Аталған ақындар өз заманының ерекшеліктерін, халықтың тұрмыс-тіршілігін, саяси-әлеуметтік жағдайын, көркем сөзбен өрнектеді. Олардың шығармашылығын жан-жақты зерттеп зерделеу, ғылыми айналымға түсіру XIX ғасыр мен XX ғасырдағы қазақ әдебиетінің тарихына қосылған мол үлес болар еді.

Қорытынды

Зерттеу жұмысының көптомдық жобасы аясында жарық көрген кітаптарды талдауда алға қойған мақсаты оларды әдеби кезеңдері бойынша

айшықтап, бағдарламаның мақсаттарымен сәйкестігін айқындау болды. Елбасы Н. Назарбаев алғаш рет «Мәдени мұра» бағдарламасын Қазақстан халқына ұсынған кезде оның нақты 4 мақсатын ерекше атап көрсеткен болатын. Атап айтқанда Елбасы:

«Біріншіден, халықтың орасан зор мәдени мұрасын, соның ішінде осы заманғы ұлттық мәдениетін, фольклорын, дәстүрлері мен салттарын зерделеудің біртұтас жүйесін жасау;

Екіншіден, ұлттық тарих үшін ерекше маңызы бар елеулі мәдени-тарихи және сәулет ескерткіштерін қалпына келтіруді қамтамасыз ету;

Үшіншіден, ұлттық әдебиет пен жазудың санғасырлық тәжірибесін қорыту және кеңейтілген көркем, ғылыми өмірбаяндық дестелер жасау;

Төртіншіден, мемлекеттік тілде әлемдік ғылыми ойдың, мәдениет пен әдебиеттің үздік жетістіктері негізінде гуманитарлық білім берудің толымды қорын жасау» (Н. Назарбаев, 47:1) мәселелерін ұсынды.

Шын мәнінде, бағдарламада көзделген мақсат-міндеттерді кезегімен жүзеге асыру үшін нақты жоспарлар құрылып, жүзеге асыру жұмыстары аясында ауқымды шаралар атқарылды. Мұның айқын дәлелі, «Қазыналы Оңтүстік» жобасы деп айтуға толық негіз бар. Жоба

аясында бір ғана әдеби жәдігерлерімізді түгендеу бойынша Республикамыздың түрлі өңірлерімен қатар Оңтүстік өңірінде сонау ерте замандардан қалыптасып, бүгінгі ұрпаққа таптырмас қазына ретінде қалып отырған баға жетпес мұраларымыз жинақталып, түгенделгенін көрдік. Ал томдықтарды ары қарай зерттеп, асылмәтіндерімен қатар салыстырмалы талдау жасау алда тұрған аса жауапты міндет деп санаймыз.

Жоба аясында 6 жылда жарық көрген еңбектердің жетпіс пайызы бұрын қазақ тілінде баспа бетін көрмеген, жазып қалдырушыларының қарапайымдылығы сонша, олар өздерін елде жарнамалау не екенін білмеген. Қазақ әдебиеті тарихында ғана емес, бүкіл түркі халықтары тарихы, мәдениеті әдебиетімен үндесіп жатқан әдеби жазба мұралар қазақ тілінде жарық көріп, ары қарай зерттеуге жол тартып отырғандығы зерттеушілердің гуманитарлық ғылымдарға деген талпынысының белгісі болса керек. Әсіресе, алғаш рет қазақ тілінде баспа бетін көріп отырған ортағасырлық әдеби мұраларымыз бен ХІХ-ХХ ғасырларда бір ғана Оңтүстіктен шыққан 40-тан астам әдебиет өкілдерінің шығармалары бүгін түркітану саласының зерттеу нысанына айналса, түркі халықтары әдебиетінің өзара байланысының жаңғырғаны дер едік.

Әдебиеттер

- Түркі әлемі халықаралық газеті, №10 (198) 2018 жыл.
Айтыстар, 29-30 т. 1-6-кітап, 140-144 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.
Әбу Насыр әл-Фараби трактаттары, 33 т. 1-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.
Әбу Насыр әл-Фараби трактаттары, 33 т. 2-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.
Әбу Насыр әл-Фараби трактаттары, 33 т. 3-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 ж.
Әдиб Ахмет Жүйнеки, Ақиқат сыйы, 44 т. 1-кітап, «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.
А.Ясауи, Диуани хикмет, 20 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2010 ж.
Ахмет Ясауи хикметтер, 21 т. 1-4-кітаптар. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 ж.
Иасауи мұралары, 21 т. 5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 ж.
С. Бақырғани хикметтері, 35 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 жыл.
Рабғұзи, Пайғамбарлар тарихы, 36 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 жыл.
Әл-Кердери, Нәһжүл-фәрадис, 37 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 жыл.
Мұхаммед әш-Шымыр би-Алты Бармақ. Мұхаммедтің Пайғамбарлық дәлелдері, 38 т. 1-5-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2011 жыл.
Мәулана Атаи шығармалары, 40-42 т. 1-2-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Шәриф Әмиди, Түрік тіліндегі Шаһнама, 43 т. 1-13-кітап, 184-198 томдар, «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 жыл.
Күтб, «Хұсрау-Шырын», 49-52 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Сопы Аллаяр, Т. Жалшықұлды шығармалары, 54-55 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 ж.
Сайф Сарай, «Түркіше гүлстан», 67 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Бабыр З.М. «Шарифатты түсіндіруші», 57 т. 1-4-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Бабыр З.М. «Бабырнама», 58 т. 1-2-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Дулати М.Х. «Жаһаннаме», 59 т. «Қазыналы оңтүстік» көптомдығы. – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Дулати М.Х. «Тарихи-Рашиди», 60-62 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.
Ясауи шәкірттері, 92 т. 1-3-кітап. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 жыл.

Өмірзақов С.Д. Қоқан басқыншылығы дәуіріндегі қазақ әдебиеті (монография). – Шымкент: «Алтын шаңырақ» баспасы, 2018 жыл. – 312 бет.

И. Тұнқатарұлы шығармалары, 97 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2015 жыл.

С. Тілегенұлы шығармалары, 71 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2012 жыл.

Жылқыбай Байшопанұлы мен Ұлбике Жанкелдіқызы шығармалары, 95 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 жыл.

Молда Бекеш пен Гүлшат Бейбітқызы шығармалары, 112 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 жыл.

Молда Мәди Меркішұлы шығармалары, 113-114 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2013 жыл.

Тұрлыбек Сұлтанбекұлы шығармалары, 115-117 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2012-13 жыл.

Тұрар Байсариев шығармалары, 118 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2015 жыл.

Сауытбек Ұсаұлы шығармалары, 147 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Қозы Оспанұлы шығармалары, 148 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Қазанғап Байболұлы шығармалары, 218 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Орынбай Тайманұлы шығармалары, 222 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Майлықожа шәкірттерінің шығармалары, 225 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Айтбай Белгібайұлы шығармалары, 229-230 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Қалыбай Мәмбетұлы шығармалары, 231 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Балтабай Тебейұлы шығармалары, 233 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Сарыұлы Дәулет шығармалары, 234-235 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

«Қазыналы оңтүстік», Шортанбай Қанайұлы шығармалары, 236 т. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Сәдуақас Жақашұлы шығармалары, 237-238 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Мұса Жұманазарұлы шығармалары, 241-243 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Қайыпназар Әйтпенұлы шығармалары, 244-246 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Е. Құттыбайұлы, Е. Байырбекұлы шығармалары, 248 т. Қазыналы оңтүстік. – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Өтебай Қалыбаев шығармалары, 275 т. «Қазыналы оңтүстік». – Алматы: Нұрлы әлем, 2014 жыл.

Назарбаев Н.Ә. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. 2003 жылғы 16 сәуір

References

- Turki aleml. International gazette. №10 (198) 2018 year.
- Aitystar, 29,30 volumes, 1-6-book and 140-144 volumes, Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Abu Nasr Al-Farabi 33 volume. 1-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Abu Nasr Al-Farabi 33 volume. 2-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Abu Nasr Al-Farabi 33 volume. 3-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Adib Akhmet Iugneki, 44 volume. 1- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Akhmet Yasau, 20 volume. 1-book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2010 y.
- Akhmet Yasau, 21 volume. 1-4 book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Akhmet Yasau, 21 volume. 5-book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
- Suleymen Baqirgani, 35 volume. 1-5-book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- N.Rabguzi, 36 volume. 1-5- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Al-Kerderi, 37 volume. 1-5- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Mukhammed ash-Shymyr bi Alti Barmak, 38 volume. 1-5- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2011 y.
- Maulana Atayi, 40-41-42 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Sharif Amidi, 43 volume. 1-13 book and 184-198 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
- Qutb, 49-52 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Sopy Allayar, T.Zhalshikululy, 54-55 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Sayf Sarayi, 67 volume 1-4 -book Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Z.M.Babur, 57 volume. 1-4- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Z.M.Babur, 58 volume. 1-2- book. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- M.Kh.Dulati, 59 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- M.Kh.Dulati, 60-62 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Yassau Shakirteri, 92 volume. 1-3-book. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Umyrzakov S.D. «Kazakh literature in the era of the Kokand occupation» (monography) Shymkent. Altyn shanyrak. 2018 y. – 312 p.
- I.Tunkataruly, 97 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2015 y.
- S.Tilegenuli, 71 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2012 y.
- Zh.Bayshopanuli, 95 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
- M.Bekesh and G.Beybitkizi, 112 volume. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2013 y.
- M.Merkishuli, 113-114 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2013 y.
- T.Sultanbekuli, 115-117 volumes. Multivolume of Kazynaly Ontustik, Almaty, Nurly alem, 2012-2013 y.
- T.Baysariyev, 118 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2015 y.

- S.Usauli, 147 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Q.Ospanuli, 148 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Q.Bayboluli, 218 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
O.Taymanuli, 222 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Maylikhozha shakirteri, 225 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
A.Belgibayuli, 229-230 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Q.Mambetuli, 231 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Baltabay Tebeiuly.233 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Daulet Sariuly. 234-235 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Shortanbay Qanaiuly. 236 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Saduaqas Zhakashuly. 237-238 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Molda Musa Zhumanazaruly 241-243 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Kaypnazar Aytpenuly. 244-246 volumes. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
E.Kuttybayuly, E.Bairbekuly 248 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Utebai Kalibaiuly. 275 volume. Multivolume of «Kazynaly Ontustik», Almaty, Nurly alem, 2014 y.
Nazarbayev N. The Missive Of The President Of The Republic Of Kazakhstan to People of Kazakhstan. 16 April 2003.